

Yashil

IQTISODIYOT va TARAQQIYOT

Ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy, ilmiy, ommabop jurnal

2
0
2
4

No 4

- 08.00.01 Iqtisodiyot nazariyasi
- 08.00.02 Makroiqtisodiyot
- 08.00.03 Sanoat iqtisodiyoti
- 08.00.04 Qishloq xo'jaligi iqtisodiyoti
- 08.00.05 Xizmat ko'rsatish tarmoqlari iqtisodiyoti
- 08.00.06 Ekonometrika va statistika
- 08.00.07 Moliya, pul muomalasi va kredit
- 08.00.08 Buxgalteriya hisobi, iqtisodiy tahlil va audit
- 08.00.09 Jahon iqtisodiyoti
- 08.00.10 Demografiya. Mehnat iqtisodiyoti
- 08.00.11 Marketing
- 08.00.12 Mintaqaviy iqtisodiyot
- 08.00.13 Menejment
- 08.00.14 Iqtisodiyotda axborot tizimlari va texnologiyalari
- 08.00.15 Tadbirkorlik va kichik biznes iqtisodiyoti
- 08.00.16 Raqamli iqtisodiyot va xalqaro raqamli integratsiya
- 08.00.17 Turizm va mehmonxona faoliyati

74-91 xalqaro daraja
ISSN: 2992-8982

Yashil

IQTISODIYOT va TARAQQIYOT

Ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy, ilmiy, ommabop jurnal

Bosh muharrir:

Sharipov Kongiratbay Avezimbetovich

Bosh muharrir o'rinbosari:

Karimov Norboy G'aniyevich

Elektron nashr. 882 sahifa.

E'lon qilishga 2024-yil 30-aprelda ruxsat etildi.

Muharrir:

Qurbonov Sherzod Ismatillayevich

Tahrir hay'ati:

Salimov Oqil Umrzoqovich, O'zbekiston fanlar akademiyasi akademigi
Abduraxmanov Kalandar Xodjayevich, O'zbekiston fanlar akademiyasi akademigi
Rae Kvon Chung, Janubiy Koreya, TDIU faxriy professori, "Nobel" mukofoti laureati
Osman Mesten, Turkiya parlamenti a'zosi, Turkiya – O'zbekiston do'stlik jamiyati rahbari
Sharipov Kongiratbay Avezimbetovich, t.f.d., prof., O'zR Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vaziri
Buzrukxonov Sarvarxon Munavvarxonovich, i.f.d., O'zR Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vaziri o'rinbosari
Axmedov Durbek Kudratillayevich, i.f.d., prof., O'zR Oliy Majlisi qonunchilik palatasi deputati
Axmedov Sayfullo Normatovich i.f.n., professor, MIM akademiyasi rektori
Xudoyqulov Sadirdin Karimovich, i.f.d., prof., TDIU YoMMMIB birinchi prorektori
Abduraxmanova Gulnora Kalandarovna, i.f.d., prof., TDIU Ilmiy ishlar va innovatsiyalar bo'yicha prorektori
Kalonov Muxiddin Baxritdinovich, i.f.d., prof., "O'IRIAM" ilmiy tadqiqot markazi direktori – prorektor
Yuldashev Mutallib Ibragimovich, i.f.d., TMI professori
Samadov Asqarjon Nishonovich, i.f.n., TDIU professori
Slizovskiy Dimitriy Yegorovich, t.f.d., Rossiya xalqlar do'stligi universiteti professori
Mustafakulov Sherzod Igamberdiyevich, i.f.d., prof., Xalqaro "Nordik" universiteti rektori
Aliyev Bekdavlat Aliyevich, f.f.d., TDIU professori
Axmedov Ikrom Akramovich, i.f.d. TDIU professori
Po'latov Baxtiyor Alimovich, t.f.d., profesor
Eshtayev Alisher Abdug'aniyevich, i.f.d., TDIU professori
Isakov Janabay Yakubbayevich, i.f.d., TDIU professori
Musyeva Shoira Azimovna, SamDu IS instituti professori
Axmedov Javohir Jamolovich, i.f.f.d., "El-yurt umidi" jamg'armasi ijrochi direktori o'rinbosari
Toxirov Jaloliddin Ochil o'g'li, t.f.f.d., TAQU katta o'qituvchisi
Xalikov Suyun Ravshanovich, i. f. n., TDAU dotsenti
Kamilova Iroda Xusniddinovna, i.f.f.d., TDIU dotsenti
Nosirova Nargiza Jamoliddin qizi, i.f.f.d., TDIU dotsenti
Rustamov Ilhomiddin, f.f.n., Farg'ona davlat universiteti dotsenti
Fayziyev Oybek Raximovich, i.f.f.d. (PhD), Alfraganus universiteti dotsenti
Sevil Piriyeva Karaman, PhD, Turkiya Anqara universiteti doktoranti
Mirzaliyev Sanjar Maxamatjon o'g'li, TDIU mustaqil tadqiqotchisi
Utayev Uktam Choriyevich, O'zR Bosh prokuraturasi boshqarma boshlig'i o'rinbosari
Ochilov Farxod, O'zR Bosh prokuraturasi iqtisodiy jinoyatlarga qarshi kurashish departamenti bo'limi boshlig'i
Yaxshiboyeva Laylo Abdisattorovna, TDIU katta o'qituvchisi

Ekspertlar kengashi:

Berkinov Bazarbay, iqtisodiyot fanlari doktori, professor
Hakimov Ziyodulla Ahmadovich, i.f.d, TDIU dotsenti
Tuxtabayev Jamshid Sharafetdinovich, i.f.f.d, TDIU dotsenti
Xamidova Faridaxon Abdulkarim qizi, i.f.d., TMI dotsenti
Babayeva Zuhra Yuldashevna, TDIU mustaqil tadqiqotchisi

Muassis: "Ma'rifat-print-media" MChJ

Hamkorlarimiz: Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti, O'zR Tabiat resurslari vazirligi, O'zR Bosh prokuraturasi huzuridagi IJQK departamenti.

MUNDARIJA

Organizational Behavior and Leadership.....	10
Ibrokhim Gulomov	
Baliqchilikda klasterlarini tashkil etishning nazariy asoslari	18
Olim Murtazayev, Muydinov Olim Bekmuratovich	
Оценка состояния привлечения инвестиций в сферу туризма Узбекистана и механизмы управления	24
Арзиматов Бобирмирзо Зокирджон угли	
Biologik aktivlar buxgalteriya hisobni milliy va xalqaro standartlarga muvofiq takomillashtirish masalalari ...	27
Axmadaliyeva Zebo Abduxalimovna	
Aholi yashash joylarida yong'in risklarini bartaraf etish xizmatlardan foydalanish imkoniyatlari	32
Aziz Zikriyoev	
O'zbekistonda ilmiy darajali kadrlar tayyorlash tizimi boshqaruvining tashkiliy tuzilmasi va vazifalari.....	40
Beknaeva Shaxnoza Vladimirovna	
Mintaqaviy turizmning iqtisodiyot rivojlanishiga ta'siri (O'zbekiston turistik xizmatlar bozori misolida).....	45
D. B. O'roqova	
Qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ko'paytirishning asosiy yo'llari.....	50
Ibrohimov Boburmirzo Baxtiyor o'g'li, Sayfiddinov Sarvarbek Anvarbek o'g'li	
Sanoat korxonalarining aksiyalar bozoridagi faoliyati tahlili: muammolar va yechimlar	55
Igitov Jurabek Kuzibekovich	
Qurilishda modernizatsiya va diversifikatsiya qilish asosida yangi ishlab chiqarish quvvatlarini oshirish	63
Islamov Ozodjon	
Sanoat korxonalari innovatsion salohiyatini oshirishning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmini takomillashtirish yo'llari.....	67
J. K. Boymurodov	
Mamlakatda yashil iqtisodiyotni rivojlantirish yo'nalishlari	72
Kadixodjayeva Nilufar Raxmatullayevna	
BlokchEYn texnologiyalari yordamida raqamli iqtisodiyotni o'zgartirish	77
Karabayev Rustam Zafarovich, Saitkamolov Muxammadxo'ja Sobirxo'ja o'g'li	
Raqamli iqtisodiyot sharoitida zamonaviy mehnat bozorining rivojlanishi	84
Layli Mirzayeva	
Xizmat ko'rsatish sohasini rivojlantirishda investitsion resurslardan samarali foydalanish mexanizmlari.....	88
Luiza Komilovna Xaydarova	
Umumta'lim muassasalari sonining ekonometrik tahlilini pedAgogik metodlar yordamida amalga oshirish....	93
Ravshanova Muhayyo Maxmanazarovna	
O'zbekiston tarixiy shaharlarida turistik faoliyati shakllanishi va ularni boshqarishning nazariy asoslari.....	98
Meliqulov G'ayrat Abdug'afforovich	
Iqtisodiy rivojlanish va ilmiy tadqiqot rivojlanishining havo ifloslanish darajasiga ta'siri	105
Murodullayev Kamoliddin Sherzod o'g'li, Sadibekova Bibisora Djapparovna, Turdiqulov Farrux Ravshanjon o'g'li	
Hududlarni rivojlantirish va "yashil iqtisodiyot"ni shakllantirishning ekologik muammolari.....	110
Maxkamov Saidafzal Saidkamol o'g'li, Yigitaliyeva Dilnavo Mansurjon qizi	
Ekoturizm obyektining tasniflanishi va alohida xususiyatlari	116
Qodirov Azizjon Anvarovich	
Mamlakatimiz oliy ta'lim tizimida sifat menejmentidan foydalanishning konseptual asoslari	121
Saidqulova Furuza Farmonovna	
Bo'lajak iqtisodchilarning kasbiy kompetensiyalari.....	125
Shukurova Marifat Xodjiakbar qizi	
Ta'limning bosqichlari va ularning inson kapitalini shakllantirishdagi ahamiyati	129
To'rayeva Hurriyat To'yqulovna	

Hududlarda to'g'ridan to'g'ri xorijiy investitsiyalarni jalb etish dasturini amalga oshirishda marketingni rivojlantirish yo'llari	136
Xamidov O. X., Tojiyeva A. F.	
Investitsiyalar marketingining strategik aspektlari.....	143
Xodjamberdiyeva Dilnoza Bahtiyorovna	
Xorijiy investitsiyalarni jalb etishda investitsion muhit jozibadorligini oshirishga nazariy qarashlar	149
A. Bektemirov, A. A. Abdurahmonov	
Qishloq xo'jaligi raqobatbardoshligini oshirishning ilg'or xorij tajribasi	154
Abdulloev Asliddin Junaydullayevich, Ochilov Narzullo Fayzulloyevich	
Sanoat ishlab chiqarish tizimining investitsion xususiyatlari.....	159
Yodgorova Xalima To'liqinovna	
Turizm sohasi uchun yuqori malakali kadrlarni tayyorlashda davlat va xususiy sherikchilikning o'zaro bog'liqligi tahlili.....	165
Raxmatov Adxam Itolmasovich	
Mamlakatimizda turizm tashkilotlari faoliyatini qo'llab-quvvatlash maqsadida marketing instrumentlari orqali samarali tizim yaratish.....	169
Suyunova Kamilla Baxromovna	
Qishloq xo'jaligida agrokimyo xizmatlar ko'rsatishning iqtisodiy samaradorligini oshirish yo'llari	173
Tabayev Azamat Zaripbayevich	
Yashil iqtisodiyotga investitsiyalarni jalb qilishni faollashtirish muammolari	178
Xomitov K. Z., Masharipova S. R.	
Considerations on the Problem of Illegal Migration and Human Trafficking	183
Azamatova Gulmira Bayirbekovna, Otarbayeva Guljan Kobeyevna	
Sustainable Development and Environmental Economics in Uzbekistan: A Focus on Carbon Pricing and Renewable Energy	186
Muhammadiyev Po'latjon Ilhomjon o'g'li, Urganbayeva Dilnoza Toxtasinovna	
The use of Digital Technologies in the Provision Of Utilities to the Population	192
Mamanazarov Oybek Shomurodovich, Inoyatova Durdona Shoxaydarovna, Alijonov Jamshid Alijon o'g'li	
The Current State of the Digital Economy in the Agrarian Sphere: Problems and Solutions	196
Babadjanov Abdirashid Musayevich	
Behavioral Theory of the Firm.....	201
Egamberdieva Oydin Abror qizi	
The Role of Information Technologies in Increasing the Capitalization of Commercial Banks	207
Egamova Makhfurat Esanovna	
Финансовые риски в исламском финансировании для внедрения в Республики Узбекистан	211
Абдуллоев Фуркат Олимджонович	
Совершенствование методологии экспертизы инвестиционных проектов	216
Бекимбетова Гулнора Маратовна	
Методические подходы к формированию механизмов стратегического управления развитием химической отрасли.....	223
Бибутова Шахло Саъдуллаевна	
Меры по снижению доли теневой экономики в стране.....	228
Махмудова Юлдузхон Бахромжон кизи, Сафаров Гиёсиддин Абдуллаевич ўғли	
Формирование национальной инновационной системы – одна из приоритетных задач повышения конкурентоспособности Республики Узбекистан	232
Н. М. Махмудов, А. А. Алиев, З. А. Мирзоев	
Мониторинг и анализ современного состояния и развития промышленности в Узбекистане.....	237
Назарова Раъно Рустамовна, Исмоилова Малика Дилшодовна	
Цифровая платформа как инструмент трансформации бизнес-процессов.....	243
Раупов Жамшид Рашидович	
Роль применения ключевых показателей эффективности труда на предприятиях.....	249
Рахматуллаева Шахноза Хамидовна	

Влияние цифровой трансформации на инвестиционную привлекательность Узбекистана.....	255
Саитхамолов Мухаммадхожа Сабирходжа угли, Маркабаева Жансая Айбек кызы	
Организация и координация методической помощи при управлении педагогическими кадрами	261
Хакимова Майя Юрьевна	
Интеграция узбекистана в мировое экономическое содружество путем унификации бухгалтерского учета на основе МСФО	266
Зарипова Саёхат Зафаровна	
Tijorat banklari tomonidan investitsiya loyihalarini moliyalashni rivojlantirish imkoniyatlari.....	271
Abduqodirova Ozoda Anvarjon qizi	
Tijorat banklari tomonidan jismoniy shaxslarga ajratilgan kreditlarning joriy tahlili.....	276
Abdusalomov Jaxongir O'ktam o'g'li	
Globallashtirish sharoitida mamlakatimizda sug'urta bozorini raqamlashtirishning ahamiyati	282
Anvarova Z.	
The Role of Parents and Teachers in Promoting a Healthy Lifestyle in Children.....	286
Axtamov Djamshed Baxromovich	
A Study of the Importance of Green Economy in Uzbekistan Sustainable Economic Development and its Measurement Indicators in Relation to Environment.....	291
Ataniyazova Maksuda Baltayevna, Tairova Zarnigor Mammot qizi	
Konsolidatsiyalashgan moliyaviy hisobot tuzishning zarurligi.....	296
Avazov Iloxom Ravshanovich	
Foydani soliqqa tortish obyekti sifatidagi iqtisodiy tarkibi.....	301
Axrorov Zarif Oripovich	
Surxondaryo viloyatida aholining uy-joy bilan ta'minlanganlik darajasini tahlili.....	309
Ibragimov Qobil To'xtamishovich	
Review of Methodological Approaches to Enterprises Financial Condition Analysis.....	314
Ismailova Maxbuba Mirxalilovna	
Innovatsion rivojlanish sharoitida xizmat ko'rsatish sohasini tasniflanishining nazariy va ilmiy asoslari.....	319
Masharipova Manzura Alimbayevna	
Korxonalarda benchmarking strategiyalarini qo'llashning ijtimoiy-iqtisodiy mexanizmlari.....	325
Narziyeva Dilafiruz Muxtorovna	
Davlat budjetining soliqsiz daromadlari shakllanishini takomillashtirish yo'llari.....	330
O'ktamova Nargiza Narzulla qizi	
Mamlakatimizda sanoat ishlab chiqarishi korxonalarining rivojlanish holati tahlili.....	334
Olimov Maqsudjon Komiljon o'g'li	
Moliyaviy natijalar to'g'risidagi hisobotni moliyaviy hisobotning xalqaro standartlar talablari asosida tuzish.....	339
Pardayeva Zulfizar Alimovna	
Raqamlashtirish sharoitida qo'shma korxonasi faoliyatining tahlili.....	343
Rashidov Jamshid Xamidovich	
Kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning rivojlanishida oilaviy tadbirkorlikning o'rni.....	348
Raximov Baxromjon Ibroximovich, Saloxiddinov Zuxriddin Nuriddin o'g'li	
Raqamli iqtisodiyot sharoitida xizmat ko'rsatishning ilmiy asoslari.....	352
Suyunov Asror Baxtiyorovich	
Raqamli iqtisodiyot sharoitida telekommunikatsiya sohasini rivojlantirish ilmiy asoslari.....	356
Toshmatov Salohiddin Zayniddinovich	
Raqamli iqtisodiyot sharoitida innovatsiyalarni joriy etishning huquqiy masalalari	360
Turg'unov Saloxiddin Jamol o'g'li, Mirzayeva Mohidil Vohidovna	
Zamonaviy sharoitlarda korxonalarning moliyaviy baqarorligini yaxshilash masalalari	366
Usmanova Guljahon Ulug'bek qizi	
Franshizalarni jalb qilishda davlat boshqaruvi tizimida marketing tadqiqotlarining ahamiyati	371
Xodjayev Anvar Rasulovich	

Transport Decarbonization Strategy.....	377
Yarashova Vasila Kamalovna, Muradov Bekzod Xidirnazar ugli	
Temir yo'l transportida ishlab chiqarish faoliyatining iqtisodiy samaradorligini oshirish	382
Yermatova Dilnoza Axmadjonovna	
Iqtisodiyotda davlat ishtirokini qisqartirish va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish istiqbollari	387
Yuldashev Xusniddin Abdullayevich	
Issiqlik ta'minoti xizmatlarini ko'rsatish samaradorligi va sifatini baholash ko'rsatkichlari tizimi	390
Abdulaziz Abdumo'minovich Matro'ziyev	
Issiqlik ta'minoti xizmatlari sifatiga ta'sir etuvchi omillar va ularni baholash	394
Abdulaziz Abdumo'minovich Matro'ziyev	
Jismoniy shaxslarning mol-mulkiga soliq solishni takomillashtirish.....	399
Abdullayev Zafarjon Alijonovich, Zaydullayev Abduhabib Boliqul o'g'li	
Sug'urta tashkilotlarida hisob siyosatini ishlab chiqishning ahamiyati.....	404
Abduraimova Maftunaxon Axmatovna	
Bank risklarini boshqarishning xalqaro tajribalari.....	409
Abdurasulov Jaxongir Abduvaliyevich	
Tadbirkorlik subyektlari ijtimoiy ma'sulligini ta'minlash mexanizmining amal qilish darajasi	416
Bayisbayev Javlon Nurlanovich	
Qishloq aholisining qishloq xo'jaligida bilim va innovatsiyalarni o'zlashtirishga ta'sir etuvchi omillarni iqtisodiy baholash (Samarqand viloyati misolida).....	421
Bozorova Lobar Nuralevna	
Направления совершенствования инновационных стратегий в деятельности промышленных предприятий	427
Дониерова Зухрабону Алишер кизи	
Mol-mulk solig'ining korxonalar faoliyatiga ta'siri.....	432
Qudiyarov Kishibay Ramatullayevich	
Banklar reytingini aniqlash va barqarorligini ta'minlashning ustuvor yo'nalishlari.....	438
Maxmudov Omon Tuxtayevich	
Iqtisodiyotni modernizatsiyalash sharoitida tijorat banklarining aktiv va passiv operatsiyalarini innovatsion usullar orqali boshqarishni takomillashtirish	442
Mo'minova Ma'suda Baxtiyarovna	
Auditorlik tekshiruvini dasturiy ta'minot asosida tashkil etish: muammo va yechimlar.....	447
Nazarova Kamola Sattoral qizi	
Ishlab chiqarish infratuzilmasini rivojlantirishning davlat tomonidan tartibga solish konsepsiyasi.....	453
Normurodov Xusan Eshmaxmatovich	
O'zbekiston Respublikasida kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning ahamiyati hamda uni rivojlantirish istiqbollari.....	460
Nurullayeva Shaxnoza, Saydullayeva Saodat	
Tijorat banklari inson kapitali samaradorligini baholashda KPI ko'rsatkichlaridan foydalanish mexanizmlari	467
Turaeva Mastura Kurbanovna	
Сущность и особенности инвестиционно-строительного процесса	471
А. Бектемиров, Б.М. Абдувалиев	
Tijorat banklarida muammoli kreditlarni boshqarishning dolzarb masalalari.....	478
Saidov Hayotjon Raxmatulloyevich	
Tijorat banklarida kredit operatsiyalari hisobini takomillashtirish.....	482
Sa'dullayeva Asalxon Muzaffarovna	
Ko'p tarmoqli fermer xo'jaliklarining raqobatbardoshlikni baholash usullari	485
Abdulloyev Asliddin Junaydullayevich, Teshayev Mirolim Djumayevich	
Tadbirkorlik subyektlarida soliq yukini optimallashtirish mexanizmi	490
To'xsanov Qudratillo Nozimovich	

Davlat sektorida ichki audit tadbirlarini umumiy rejalashtirish Xamidova Z. U.	495
Aholi moliyaviy savodxonligini oshirish va uning ahamiyati..... Xudayarova Xurshida Abdunazarovna	501
Kambag'allikni qisqartirishning xorijiy mamlakatlar tajribasi..... Xudoyberdiyev Jamshid Juraboy o'g'li	505
Oliy ta'lim muassasalarida buxgalteriya hisobi va ichki auditni takomillashtirish Shaymatova Nargiza Ashurovna	511
Raqamli iqtisodiyot sharoitida sug'urta xizmatlari..... Shodmonova Odina G'ofur qizi	516
Fuqarolar davlat pensiya ta'minoti tizimining amaldagi holati tahlili..... Sholdarov Dilshod Azimiddin o'g'li	520
Aholiga bank xizmatlari ko'rsatishning ijtimoiy ahamiyati..... Eldor Uskanov	525
Innovatsion boshqaruvning ilg'or xorijiy tajribalari Yusupova Jamila Karamatdinovna	530
Neft-gaz korxonalari moliyaviy-iqtisodiy faoliyati natijalari tahlili ("O'ZBEKNEFTGAZ" AJ misolida) Umurzoqov Jamoliddin Sherbekovich	534
Korxonalarda savdo marketing faoliyati samaradorligini baholash..... Sobirov Azizbek Avzbekovich	541
Moliyaviy firibgarliklarga qarshi kurashishda raqamli texnologiyalardan foydalanish imkoniyatlari..... Gadaev Ismat Yadgarovich	548
Hududlarda islom iqtisodiyoti tamoyillari asosida amalga oshirilgan investitsion loyihalar: to'siqlar va yechimlar Irgasheva Gulbahor Sodiqovna	551
O'zbekistonda investitsiyalardan samarali foydalanish asosida oziq-ovqat sanoati samaradorligini oshirish yo'llari..... Kobilova Nasiba Xurramovna	554
Foreign Economic Relations as a Factor of Effective Functioning of the Economy Bakhodurova Sulkhiya Azizkhodjaevna, Li Marina Rudolfovna, Mukhtarova Donata Ravshanbekovna, Romashkin Roman Anatolyevich	561
Modern Approaches to the Organization and Development of the Consumer Services Market Musyeva Shoira Azimovna	566
Ishlab chiqarish siklini qisqartirishning iqtisodiy samaradorligi..... Odina Nabiyeвна Tuychiyeva, Nazarova Latofat Toirjon qizi	570
Asalarichilik mahsulotlari bozorida marketing strategiyasini amalga oshirish..... Rashidova Xadicha Tursunalievna	575
Iqtisodiyotni modernizatsiyalash sharoitida bank faoliyatini iqtisodiy-matematik modelashtirish yo'llari Raxmanov Mexridin Sindarovich	581
Korporativ boshqaruv amaliyoti bo'yicha hisobot tuzish bo'yicha xorijiy tajriba..... Tashmatov Rustam Xusanovich	586
Iqtisodiyotda davlat ishtirokini qisqartirish va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish istiqbollari Yuldashev Xusniddin Abdullayevich	592
Iqtisodiyotda turizm o'rnini statistik baholash uslubiyoti..... Zilola Jumanova	595
Финансовые риски в исламском финансировании для внедрения в Республики Узбекистан Абдуллоев Фуркат Олимджонович	602
Блокчейн-технология и информационная безопасность в цифровой экономике Узбекистана..... Кадиров Алишер Исмаилович	607
Цифровая платформа как инструмент трансформации бизнес-процессов Раупов Жамшид Рашидович	611

O'zbekistonda zamonaviy kabel va sim mahsulotlari ishlab chiqaruvchi korxonalar faoliyatiga nazar.....	617
Rashidova Odina Olimjon qizi	
Современные тенденции развития валютных отношений в Узбекистане	622
Камалов Камолатдин Кахрамонович	
Sug'urta sohasining O'zbekiston iqtisodiyotidagi o'rni	626
Sharobiddinov Akramjon Goyibbayevich	
Kichik biznes va tadbirkorlikni rivojlantirishning xorij tajribasi va undan O'zbekistonda foydalanish yo'nalishlari	630
Fayziyeva Aziza Azamat qizi	
Modeling the Stackelberg strategy in a linear model (linear city) Hotelling.....	635
Musayeva Shaira Azimovna, Usmonova Dilfuza Ilkhomovna	
Mulkning kapitallashuvi darajasini iqtisodiy jihatdan amalga oshirish samaradorligini baholash uslublari.....	644
Norboyev Odil Abrayevich	
Tijorat banklarining kredit portfelini amaliy holati va ekonometrik tahlillari: ATB "Aloqabank" misolida.....	649
Norov Akmal Ruzimamatovich, Norova Nozima Nabiyeвна	
O'zbekistonda "yashil iqtisodiyot" muhitida kreditlash va moliyalashtirish imkoniyatlari	654
Taxir Urkinbayev	
Budjet tashkilotlarida ichki nazorat tizimini tashkil qilishning xususiyatlari.....	658
Abduraxmanov Ramazon Abdullayevich	
Chinese Commercial Banks Experience in Asset Diversification	663
Uktamova Nozima Narzulla kizi	
Sanoat taraqqiyotida ishlab chiqarish korxonalarini ustuvor rivojlantirish istiqbollari.....	667
Yadgarov Akram Akbarovich	
Анализ деятельности коммерческих банков Узбекистана по кредитованию физических лиц.....	673
Базарова Нигора Равшановна	
Mahalliy va xorijiy investitsiyalarni jalb etishning innovatsion jarayonlarga ta'sirini baholash.....	684
Bobobekov Ergash Abdumalikovich	
Raqamli iqtisodiyot sharoitida innovatsiyalarning iqtisodiy samaradorligini oshirish yo'llari	689
Kuziyeva Nargiza Ramazanovna, Xusanov Faxriddin Jamoliddin o'g'li	
Tashqi mehnat migratsiyasi.....	694
O. N. Djurayev	
Raqamli iqtisodiyotda sanoat tarmog'ining davlat tomonidan qo'llab-quvvatlanishini baholash	699
Otaboyeva Dildora	
Nobank kredit tashkilotlarining moliyaviy xizmatlari sifatini oshirishning xorijiy mamlakatlar tajribasi	705
Raimov Xurshid Muxtorovich	
Tijorat banklarida moliyaviy injiniringni qo'llash istiqbollari	711
Saipnazarov Sherbek Shaylavbekovich	
O'zbekiston Respublikasi moliya bozorida tijorat banklari faoliyati: muammo va yechimlar	716
Toymuxamedov Ibroxim Rixsiboevich, Jumaev Islombek Akram o'g'li	
Agrar ta'lim tizimida boshqaruv samaradorligini oshirish yo'llari	723
Boltayev Nurali Shiramatovich, Beglayev Uchqun Xurramovich, Abdiyev Izzat Risqiboyevich	
O'zini o'zi band qilgan shaxslardan olinadigan soliqlarni takomillashtirish orqali yashirin iqtisodiyotni jilovlash masalalari	731
Davranov Iskandar Jumayevich	
Iqtisodiy konsentratsiyalarni tartibga solish va nazorat qilishni takomillashtirish.....	738
Luqmanov Sharifxon A'zam o'g'li	
Role of Private and Public Kindergartens in Early Childhood Development	744
Makhmudova Munisakhon Abbos qizi	
"Yashil" enegriya quvvatlarini barpo etish iqtisodiy barqarorlikni ta'minlash asosi sifatida.....	749
Muminova Elnoraxon Abdurkarimovna, Umarova Dilnoza Oybek qizi	
Xo'jalik yurituvchi subyektlarda CVP-tahlilni tashkil etishning muammoli jihatlari	754
Qlichev Baxtiyor Pardayevich	

Korxonada likvidlik riskini minimallashtirish orqali uning moliyaviy barqarorligini saqlab qolish	759
Latipova Shaxnoza Maxmudovna	
Развитие международных торгово-экономических связей Республики Узбекистан	766
Ким Татьяна Валерьевна, Гофуржонов Шахрибону Бахромжон кизи	
Kapital qurilishni boshqarish samaradorligini oshirishning dolzarb masalalari	774
A. Bektemirov, M. U. Sarimsoqov	
O'zbekiston mehnat bozorida yoshlarning ish bilan bandlik darajasini oshirish.....	780
Mambetjanov Qahramon Qurbandurdiyevich, Bahromov Shahzod Fazliddinovich	
Роль имиджа в улучшении инвестиционной привлекательности высших учебных заведений.....	787
Жанзаков Бекзот, Жонузиков Мирзабек	
Innovatsion kichik tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash bo'yicha xorij tajribasi va uni mamlakat iqtisodiyotida qo'llash imkoniyati.....	795
Toshaliyeva Saodat Toxirovna, Eshqulova Dilorom Abduravupovna	
Перспективы развития банковского сектора в Узбекистане для иностранных туристов	802
Муминов Шахзод Низомиддинович, Каримова Азиза Махмадризоевна	
Innovatsion faoliyat moliyaviy modellari va mexanizmlarini rivojlantirishning konseptual asoslari	806
Ruzibayeva Nargiza Xakimovna	
Qishloq xo'jaligi tarmoqlarini innovatsion rivojlantirish bo'yicha xorijiy tajribalar va ulardan respublikamizda samarali foydalanish yo'llari	814
Ishniyazov Baxrom Normamatovich	
Turistik xizmatlarining o'ziga xos xususiyatlari va marketing tadqiqotlari.....	819
Berdiqulova Iroda Rayimqulovna	
Qoraqalpog'iston qishloq xo'jaligi: asosiy muammolar va rivojlanishining ustuvor yo'nalishlari	823
Yeshimbetov Uktamjon Xudaybergenovich	
Iqtisodiyotning erkinlashtirilishi sharoitlarida kichik biznes sektori rivojlanishining imkoniyatlari.....	832
Botirova R. A., Sirojiddinov I. Q.	
Kriptoalyuta va blokcheyn tadqiqotlari: tendensiyalar va istiqbollar	835
Berdiqulov Jurabek	
Bank risklarni monitoring qilish tizimini takomillashtirish	837
Hamroyev Sherzod Axtamovich	
O'zbekiston hududlariga xorijiy investitsiyalarni jalb qilishda ko'p qavatli "yashil" fermer xo'jaliklarini tashkil etishning ahamiyati	843
Turdimuratova Aziza Alisherovna	
Surxondaryo viloyatining mahalliy budjet daromadlarini oshirish yo'llari va uni arima modeli asosida prognozlash.....	846
Abdunazarova Shahnoza Norqo'chqor qizi	
Qishloq xo'jaligi tarmog'ining mamlakat iqtisodiyotidagi o'rni va undagi tarkibiy o'zgarishlarni statistik baholash.....	856
Zakirova Umida Maxamadaminovna	
O'zbekiston Respublikasida xizmat ko'rsatish korxonalarining ijtimoiy-iqtisodiy mohiyati	863
Pardayev Jamshid Muzaffarovich	
Turizm bozorini rivojlantirishda mehnat bozorining tutgan o'rni va ahamiyati	872
Berdiqulova Iroda Rayimqulovna, Berdikulov Jurabek	
Проблемы расчета определения и планирования прибыли предприятий в условиях модернизации экономики	876
Алиева С.С.	

BANK RISKLARINI BOSHQARISHNING XALQARO TAJRIBALARI

Abdurasulov Jaxongir Abduvaliyevich

O'zbekiston Respublikasi Bank-moliya akademiyasi mustaqil izlanuvchisi

Annotatsiya: Maqolada tijorat banklarida risklarning vujudga kelishi va ularning nazariy masalalari o'rganilgan. Mazkur iqtisodiy kategoriya bo'yicha xalqaro va mahalliy miqyosda nashr etilgan ilmiy asarlarda keltirilgan ilmiy yondashuvlar tizimlashtirilgan. Tadqiqotlar asosida muallifning ilmiy xulosalari shakllantirilgan va asoslangan. Ishlab chiqilgan xulosalar asosida taklif va tavsiyalar tizimlashtirilgan.

Kalit so'zlar: bank, bank riski, kredit riski, likvidlik riski, bozor riski, moliyaviy risklar.

Abstract: The article examines the emergence of risks in commercial banks and their theoretical issues. According to this economic category, the scientific approaches presented in the scientific works published at the international and local level are systematized. The scientific conclusions of the author are formed and based on research. Proposals and recommendations are systematized based on the developed conclusions.

Key words: bank, bank risk, credit risk, liquidity risk, market risk, financial risks.

Аннотация: В статье рассматривается возникновение рисков в коммерческих банках и их теоретические вопросы. По этой экономической категории систематизированы научные подходы, представленные в научных трудах, опубликованных на международном и местном уровне. Научные выводы автора сформированы и основаны на исследованиях. На основании разработанных выводов систематизированы предложения и рекомендации.

Ключевые слова: банк, банковский риск, кредитный риск, риск ликвидности, рыночный риск, финансовые риски.

KIRISH

Banklar iqtisodiyotning qon tomirlari sifatida pul oqimlarini tartibga solish va ularni ta'minlash bilan alohida ahamiyatga ega hisoblanadi. Ko'plab davlatlar va xalqaro darajadagi tashkilotlar banklarning faoliyatiga nisbatan turli yondashuvlarni ishlab chiqqan bo'lib, ular bank faoliyatidagi vujudga kelishi mumkin bo'lgan yo'qotishlarni oldini olishga qaratilgan. Jumladan, banklar moliyaviy ko'rsatkichlarini boshqarib borish va ularning o'zaro nisbatlari yoki barqarorlik koeffitsiyentlariga uyg'unligini ta'minlash maqsadga muvofiq ekanligi qayd etilgan.

Tijorat banklari faoliyati davomida makroiqtisodiy o'zgarishlarga monand ravishda risklarni oldindan aniqlash va uning salbiy oqibatlarini bartaraf etishi muhim hisoblanadi. Bank risklarining vujudga kelishi monetar omillar bilan birga nomonetar omillar ta'sirida rivojlanishi hozirgi global iqtisodiyotning aksiomasiga aylanib ulgurdi. Bizningcha, tijorat banklarida yuzaga keladigan moliyaviy yo'qotishlar ikki jihatdan yondashuvni talab etadi, deb o'ylaymiz. Birinchidan, risklarni oldindan aniqlash va ularning oqibatlarini bartaraf etishga qaratilgan chora-tadbirlarni ishlab chiqish bilan o'z aksini topadi. Boshqa jihatdan esa, risk natijasida yo'qotishlarni qabul qilish yoki uni uning qabul qilish darajasini oldindan belgilash orqali yondashuvlar asosida risklarni boshqarish samaradorligini oshirish mumkin, deb hisoblaymiz.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR TAHLILI

L.Nguyen va boshqalar tomonidan bank qadriyatlarini bank kapital va likvidligini shakllantirishdagi rolini baholashga e'tibor qaratishadi ^[1]. Ular mashina o'rganish metodidan foydalangan holda yirik banklarda qadriyatlar bank regulativ kapitali va likvidligini ta'minlashda muhim ta'sirga ega ekanligini qayd etishadi. Ular tomonidan AQSHning yirik banklarining 1995–2019-yillardagi bir necha 10 minglab hisobotlarini tahlil qilish asosida xulosalarni ilmiy asoslashadi. Shuningdek, aktivlarga asoslangan likvidlikni ta'minlashda bank qadriyatlarini o'zgartiruvchi kuchga ega ekanligini ta'kidlab o'tishadi.

Tadqiqotlarimiz davomida bank risklarini boshqarishga nisbatan xalqaro tashkilotlarning va xorijiy mamlakatlarning ayrim tajribalarini o'rganishga e'tibor beramiz. Bunda birinchi navbatda, shtab kvartirasi Xalqaro hisob-kitoblar banki (the Bank for International Settlements)da joylashgan Bazel qo'mitasi (The Basel Committee) tomonidan ishlab chiqilgan moliyaviy ko'rsatkichlar ko'plab banklar tomonidan joriy etilgan, desak mubolag'a bo'lmaydi.

1971-yil 15-avgustda AQSH Prezidenti R.Nikson mamlakat iqtisodiyotidagi murakkabliklar va to'lov balansida vujudga kelgan muammolarni bartaraf etish maqsadadi Bretton-Vuds kelishuvi bo'yicha AQSH dollarini oltin bilan ta'minlashni to'xtatdi. Natijada, xalqaro miqyosda moliyaviy tartibsizlar rivojlana boshladi. Bu esa, xalqaro savdoda valyutalar ayirboshlash bilan bog'liq murakkabliklarni yanada rivojlanishiga olib keldi.

Shu boisdan, global iqtisodiyotda murakkabliklarni tartibga solishga qaratilgan zarurat kengayib bordi. Natijada, turli tashkilotlar tomonidan xalqaro moliyaviy tartibsizliklarni oldini olishga qaratilgan mezonlar ishlab chiqila boshlandi. Jumladan, Bazel qo'mitasi tomonidan ham moliya institutlarining faoliyatiga nisbatan qator tavsiyaviy mezonlarni ishlab chiqishni boshladi.

1974-yilda dastlabki muhokamalar boshlandi. 1975-yil fevralida Bazel Qo'mitasining birinchi uchrashuvi bo'lib o'tdi. Hozirgi kunga qadar banklar kapital yetarliligi va likvidligiga oid Bazelning 1, 2 va 3 tartib raqamli mezonlari ishlab chiqilgan. Umuman olganda, 1975-yilda Bazel qo'mitasi tomonidan banklarning xorijiy filiallarini tartibga solishga nisbatan mezonlar ishlab chiqildi. Mazkur dastlabki qabul qilingan "Concordat" nomli shartnomada banklarning likvidligi, to'lovga qobilligi va xorijiy valyutalar bo'yicha operatsiya va pzitsiyalarini tartibga solishga qaratilgan edi.

1988-yilga kelib Bazel Qo'mitasi tomonidan kapital bo'yicha kelishuvi Bazel I talablari sifatida qabul qilindi. 1990-yil yakuniga qadar riskka tortilgan aktivlarning kapitalga nisbati 7,25 foiz bo'lishi va 1992-yil so'nggida esa 8 foiz bo'lishi tavsiya etildi. O'z navbatida, umumiy qarz (kredit)lar bo'yicha yo'qotishlar bo'yicha zaxira miqdori 1,25 (ayrim istisno holatlarda 2) foizgacha bo'lishi ilmiy asoslab berilgan.

P. Van Roy 1988-yilda joriy etila boshlangan Bazel I talablarini 1995-yilga qadar G-10 mamlakatlaridagi tendensiyalarini tadqiq etadi^[2]. Kanada, Yaponiya, Buyuk Britaniya va AQSH mamlakatlarida kapitallashmagan banklarda kapitalning aktivlar nisbati minimal miqdoriga qo'yilgan talablar muvaffaqiyatli bo'lgan bo'lsa, Fransiya va Italiyada ushbu talablarning joriy etilishi yuqori natijalarga olib kelmaganligini qayd etib o'tadi. Uning fikricha, katta o'ntalik mamlakatlarida mazkur talablarning joriy etilish banklarning kapitalini oshirgan bo'lsa-da, risklarini oshirmagan.

M.Chiuri va boshqalar tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda Bazel I talablari doirasida amlaga oshirilgan chora-tadbirlarning natijalarini baholashga qaratilgan^[3]. Ularning fikricha, rivojlanayotgan iqtisodiyotlarda kapital va aktivlar bo'yicha talablar kredit taklifini pasaytirishga olib kelganligi qayd etiladi. Shuningdek, ushbu tendensiyalar kam kapitallashgan 16 rivojlanayotgan iqtisodiyot banklarida vujudga kelganligini asoslab berishadi. Shu boisdan, rivojlanayotgan iqtisodiyotlarda bank tizimiga yangi yoki yuqori bo'lgan kapital bo'yicha talablarni ishlab chiqishda uning makroiqtisodiyotga salbiy ta'sirini inobatga olish maqsadga muvofiq ta'kidlanadi.

Fikrimizcha, Bazel I talablarning joriy etilishi ko'plab mamlakatlarda aktivlarning riskka tortilganlik holatini himoyalashda yordam bersada, banklarning kredit berishga bo'lgan moyilligini pasaytirish mumkin ekan. Boshqa jihatdan, kapitallashmagan banklarning kapitalni boshqarishga bo'lgan mas'uliyatini oshirishga xizmat qilar ekan. Shu boisdan, bank risklarini boshqarishda makroiqtisodiy barqarorlikka bo'lgan e'tiborni kamaytirilmasligi muhim ahamiyatga ega ekan.

1999-yilga kelib Bazel qo'mitasining navbatdagi mezonlari borasidagi tavsiyalar ishlab chiqildi. Bazel II deb nomlangan mazkur mezonlar majmui uchta yo'nalishdagi ko'rsatkichlarni qamrab olgan. Ular:

- kengaytirilgan tarzdagi kapital minimal talablari;
- bankning kapitali yetarliligi bo'yicha umumiy nazorat va ichki baholash jarayoni;
- axborotlardan samarali foydalanish orqali bozorni tartiblashni kuchaytirish va bank amaliyotini rag'batlantirish.

Minimal kapital talablari bank kredit, bozor va operatsion risklariga asoslangan holda belgilanishi va uning 8 foiz tarzida tavsiya etilgan. 2 darajali kapital esa birinchi darajali kapitalning 100 miqdoridan oshmasligi tavsiya etilgan. Shu nuqtayi nazardan, riskka tortilgan aktivlar bozor va operatsion risklar bo'yicha minimal kapital talabini 12,5 ga ko'paytirilgan qiymatini kreditlar riski aktivlariga qo'shish orqali aniqlanishi belgilangan.

S.Das o'zining tadqiqotida Bazel II talablarning joriy etilishi va uning o'ziga xos xususiyatlari borasida ilmiy yondashuvlarni asoslab beradi^[4]. Markaziy regulyatorlar tomonidan aktivlar tasnifi bo'yicha belgilanadigan talablar detallashtirilgan holda joriy etilishi risklarni boshqarishni mazmunga ega bo'lishini ta'kidlab o'tadi. Shuningdek, bozor riskiga nisbatan kredit riskining tarqalish sezuvchanligi yuqori ekanligi asoslab beriladi. Kredit riski defolt bo'lish ehtimolligi bilan chambarchas bog'lik ekanligini tahlil etadi va uning to'rt shakldagi defolt holatlar bilan korrelyatsiyasini asoslab beradi.

P.Kupiek o'zining moliyaviy barqarorlik va riskka doir tahlillarida Bazel II bo'yicha mezonlarni o'rganadi^[5]. Uning fikricha, Bazel II Takomillashgan ichki baholash yondashuvi (AIRB, Advanced Internal Rating Based Approach) talablari regulyatorlar tomonidan belgilangan maqsad ko'rsatkichlari, jumladan banklar to'lov qobili-

yatiga erishishga to'liq imkon bermasligini ta'kidlab o'tadi. Shuningdek, "AIRB banklari o'zlarining korporativ suveren va bank kredit portfellari bo'yicha 5 foizdan ortiq defolt stavkalariga ega bo'lishi mumkin va hali ham 2006-yil iyun oyida AIRB yondashuvida belgilangan riskga asoslangan tartibga soluvchi kapitalning minimal talablariga javob beradi" deb ta'kidlab o'tadi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqotni amalga oshirishda nazariy qarashlarni tizimlashtiriladi. Ular empirik tadqiqotlarning nazariy xulosalarini qiyosiy baholashga imkon beruvchi metodlar asosida shakllantiriladi. Tadqiqotlar asosida nazariy-ilmiy xulosalar shakllantiriladi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Bizningcha, Bazel II talablarining joriy etilish dastlabki qabul qilingan mezonlarni yanada takomillashtirishga xizmat qiladi. Shunday bo'lsada, markaziy regulyatorlar tomonidan belgilanadigan ayrim mezonlar bilan o'zaro farqlarga ham ega bo'lmoqda. Bu esa, banklarda kredit risklarini to'laqonli boshqarishga nisbatan ayrim murakkabliklarni keltirib chiqarmoqda. Bazel III talablarining vujudga kelishi esa 2008–2009-yillarda moliyaviy inqirozning yuz berishi bilan bevosita bog'liq hisoblanadi. Buning asosiy sababi sifatida esa, bank tizimining yetarli darajada likvidlik buferiga ega emasligi bilan izohlash mumkin. Shu boisdan, Bazel III mezonlarini ishlab chiqishga nisbatan zarurat vujudga keldi.

Bank tizimida risk menejmentiga nisbatan samarasiz boshqaruvning oshib ketishi va kredit riskining likvidlik riski bilan muvofiqlashtirilmaganligi mezonlarni yanada takomillashtirishga bo'lgan zaruratni ko'rsatib berdi. Mazkur Bazel III mezonlari qabul qilingunga qadar bank kapitaliga qo'yilgan minimal talablar bo'yicha ko'rsatkichlar joriy etilgan bo'lsa, Bazel III banklarning likvidligiga nisbatan mezonlarni ishlab chiqdi.

1-jadval: Bazel talablari bo'yicha kapital tarkibi va aktivlar bo'yicha minimal talab darajasi

Bank kapitali	Riskka tortilgan aktivlar minimal kapital talabi	Bazel I	Bazel II	Bazel III
Umumiy kapital	8 foiz			75 foiz (4,5 foiz)
1-darajali qo'shimcha kapital		50 foiz	50 foiz	(1,5 foiz)
2-darajali kapital		50 foiz	50 foiz	25 foiz (2,0 foiz)

Bazel III talablari 5 yo'nalishdagi 17 ta tamoyilga asoslangan mezonlar asosida joriy etish tavsiya etildi. Ular sirasiga quyidagilar kiritildi:

- likvidlik riskini boshqarish va nazorat qilish fundamental tamoyili (1-tamoyil);
- likvidlik riskini boshqarish (2-4 tamoyillar);
- likvidlik riskini baholash va boshqarish (5-12 tamoyillar);
- jamoyatchilik uchun ochiq bo'lish (13-tamoyil);
- nazorat organi roli (13-17 tamoyillar).

Likvidlik riskini boshqarishga nisbatan banklar kapitalini tabaqalashtirish mezonlari Bazel III ko'rsatkichlari bilan birmuncha o'zgarishlarga yuz tutdi.

12-jadval: Xalqaro Bazel qo'mitasi talablarining o'zgarish tendensiyasi

	Bazel II	Bazel III
Ko'rsatkich nomi va uning to'ldirilishi	Kapitalning noaniq va nomuvofiq tarifi	Kapital tasnifi sifati, muvorfqligi, shaffofligi takomillashgan
	Ayrim risklarning ta'siri o'rganilmagan (masalan: qayta sekyuritizatsiya)	Risk darajasida sekyuritizatsiya, balansdan tashqari hisob va kontagentning kredit riski inobatga olingan
	Likvidlik riskiga nomuvofiq yondashuv	Likvidlik qoplash va Sof barqaror moliyalashtirish koeffitsiyentlari inobatga olingan
	Kapitalning kichik darajasiga qaramay bank nazoratining me'yoridan oshiqqligi	Bank nazorati oshishining risk o'zgarmas o'lchovi sifatida leveredj koeffitsiyenti joriy etildi
	Moliyaviy sektorda protsiklik shoklarning kuchayishiga sabab bo'ladi	Mezon ko'rsatkichlarining protsiklik shoklarning moslashuvchanligi

P.Shakdvipe va boshqalar tomonidan Bazelning rivojlanish tendensiyalari tahlil etilgan. Ularning ilmiy xulosalarida Bazel III talablarida kapital bilan bog'liq zamonaviy mezonlar shakllantirilganligi, sifat va miqdor nuqtayi nazaridan ijobiy siljishlar vujudga kelganligi ta'kidlab o'tiladi^[6]. Ular o'zlarining ilmiy yondashuvlarida Bazel II va Bazel III mezonlari o'rtasidagi o'zaro to'ldirilgan jihatlar aniqlangan va baholangan (2-jadvalga qarang).

Bizningcha, 2009-yildagi jahon moliyaviy inqirozidan keyin bank risklarini boshqarishga nisbatan zamonaviy yondashuvlarni ishlab chiqish jadallashdi. Jumladan, Bazel qo'mitasi tomonidan ham o'ziga xos ilmiy yondashuvlarni kuzatishimiz mumkin. Bu borada, bir qator xorijlik olimlar ham o'zlarining ilmiy xulosalarini asoslab berishgan. Shu nuqtayi nazardan, bank risklarini boshqarishda Bazel qo'mitasi tomonidan ishlab chiqilgan mezonlarni joriy etishga e'tibor qaratish muhim hisoblanadi. Bunda quyidagi jihatlarni inobatga olish maqsadga muvofiq hisoblanadi:

- banklarning riskka tortilgan aktivlarini hisoblash metodikasini optimallashtirish. bunda operatsion risklarni baholash mezonlarini ishlab chiqish;
- banklarning likvidligini ta'minlashda moliyalashtirish manbalarining muddatlari va hajmlari nuqtayi nazaridan tartibga solishni rivojlantirish;
- aktivlarni sekyuritizatsiya qilishda kapitalga nisbatan talablarni inobatga olish va ularni yanada takomillashtirish.

Bazel II mezonlarining ikkinchi yo'nalishi doirasida Banklarning kapital monandligini baholash bo'yicha ichki jarayonlari (ICAAP, Internal Capital Adequacy Assessment Process) tavsiya etilgan. Mazkur metod doirasida riskka tortilgan aktivlarni tizimlashtirish va ular bo'yicha mezonlarni ishlab chiqish taklif etilgan. Biz buni quyidagi misolda ko'rishimiz mumkin. Bunda aktivlar joylashtirilishi nuqtayi nazaridan riskka tortilganlik darajasi quyidagicha tizimlashtirish amalga oshiriladi.

- hukumat obligatsiyalari – 20 foiz;
- korporativ mijozlarga berilgan kreditlar – 100 foiz;
- jismoniy shaxslarga berilgan kreditlar – 150 foiz.

Aytmaylik A tijorat bankining 100 mln. so'm miqdorida aktivlari mos ravishda 20 mln., 50 mln. va 30 mln. so'm hajmida hukumat obligatsiyalari, korporativ mijozlar va jismoniy shaxslarga kreditlar berilgan. O'z navbatida, riskka tortilgan aktivlarni aniqlaymiz:

- hukumat obligatsiyalari bo'yicha – 20 mln. * 20 foizi 4 mln. so'm. Bunda risklilik darajasi kichik hisoblanadi;
- korporativ mijozlarga berilgan kreditlar – 50 mln. * 100 foizi 50 mln. so'm. Bunda risklilik darajasi mo'tadil hisoblanadi;
- jismoniy shaxslarga berilgan kreditlar – 30 mln. * 150 foizi 45 mln. so'mga teng bo'ladi. Bunda risklilik darajasi yuqori hisoblanadi.

Riskka tortilgan jami aktivlar hajmi $4+50+45$ mln. = 99 mln. so'mga teng bo'ladi. Ushbu hajmga nisbatan kapital monandligi Bazel talablari bo'yicha 8 foizi bo'lganda minimal kapital miqdori 7,92 mln. so'mni tashkil etishi zarur bo'ladi.

Bizningcha, kapital monandligini baholash bo'yicha ichki jarayonlarini tashkil etishda aktivlarni tabaqalashtirilgan holatiga muvofiqlashtirish muhim hisoblanadi. Bu esa, kapital monandligini ta'minlashda asosiy rol o'ynaydi. Umuman olganda, tijorat banklari kapital monandligini baholash bo'yicha ichki jarayonlari (ICAAP) yuzasidan quyidagilarga e'tibor berishi lozim bo'ladi:

Birinchidan, minimal kapital mezonini ishlab chiqish. Bunda riskka tortilgan aktivlarga nisbatan kapital monandligi nazarda tutiladi.

Ikkinchidan, kapital buferini yaratish orqali minimal kapital mezonini chegarasidan yuqori zaxirani yaratish nazarda tutiladi.

Uchinchidan, stress-test jarayoni bank tomonidan bir yil ichida bir necha marta o'tkazilish mumkin. Bunda turli inqirozli holatlar vujudga kelganda bankda risklarni boshqarishga nisbatan chidamlilik darajasini monitoring qilish uchun amalga oshirilishi lozim.

Tadqiqotlarimiz davomida AQSH banklari tomonidan foydalaniladigan kredit reytingini baholashga to'xtalib o'tamiz. 1956-yilda Fair, Isaac and Company (FICO) nomi ostida tashkil etilgan kompaniya kredit skoring hisoblashlarini amalga oshirishni boshlagan. 1987 yilda davlat ulushi bo'lgan kompaniyaga aylanishi bilan kredit

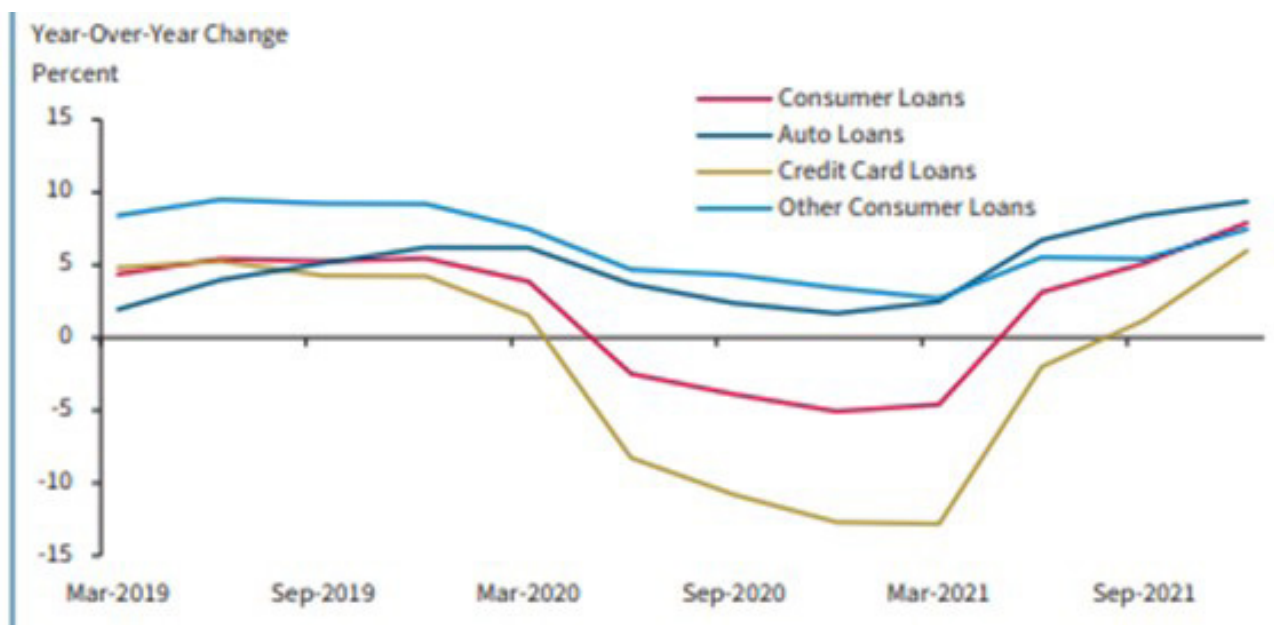

skoringni amalga oshiradigan yirik muassasa bo'ldi. Hozirgi kunda 3500 nafardan ortiq xodimlarga ega bo'lgan yirik kompaniya hisoblanadi.

S.Arya va boshqalar tomonidan FICO kredit skoring baholashi ko'rsatkichlari asosida kredit riskini nomonetar omillar bilan taqqoslab beradi [6]. Ular tadqiqotlarida sabrlik, impulsivlik (qarz olish yoki sotib olish oqibatlarini inobatga olmaslik), riskka yo'l qo'ya olish, vaqtni afzalligi, ishonchlik va daromad kabi jihatlarga bilan FICO kredit skoring ballari o'rtasidagi bog'liqlikni aniqlashga e'tibor berishadi. Tadqiqotlar asosida impulsivlik, vaqtni afzal bilish va ishonchlik kredit skoring ballari bilan chambarchas bog'lik ekanligini asoslab berishadi. Shuningdek, insonlarning tavakkalchilikka yo'l qo'yishi kredit skoring bilan bog'liq emasligini ta'kidlab o'tadi. Bu esa, banklar tomonidan kredit riskini boshqarishda insonlarning mustaqil tarzda riskni boshqarishiga tayanmaslik lozimligini xulosa qilish mumkin.

AQSH jismoniy shaxslar uchun kreditlar taqdim qilishda mahalliy banklarning roli sezilarli ahamiyatga ega hisoblanadi. Masalan, chakana bank kreditlarining 3,5 foizi aynan mahalliy banklarga tegishli bo'lib, ularning 65 foizidan ortig'i chakana bank kreditlariga ixtisoslashgan.

1-rasmga e'tibor bersak, 2020-yilda vujudga kelgan pandemiya inqirozi jismoniy shaxslarning kredit olishga bo'lgan moyilligini pasaytirganligini kuzatish mumkin. 2021-yilning birinchi choragiga kelib esa, kredit bozorida bir qator jonlanishlar vujudga kelganligini qayd etish lozim. Mazkur tendensiyaning rivojlanishida makroiqtisodiy o'zgarishlarning ham ta'siri mavjud ekanligini ta'kidlash lozim. Masalan, pandemiya davrida fuqarolar davlat tomonidan mablag'lar bilan ta'minlash orqali kredit qarzдорliklarini o'z vaqtida to'lash va yalpi talabni saqlab qolishga erishilganligini ta'kidlash lozim.

1-rasm: Jismoniy shaxslar kredit miqdori o'sishi, 2019–2021-yillar [8]

N.Sengupta va boshqalar kredit skoring va qarzni qaytarmaslik tendensiyalarini tahlil etadi [9]. Ular tadqiqotlari davomida FICO reyting ko'rsatkichlari qarz oluvchining kreditga layoqatligini oldingi to'lovlari tarixiga asoslangan holda shakllanishini baholashadi. Ular tomonidan parametrik va noparametrik ko'rsatkichlar asosida kichik kredit reytinglarini aniqlanishi qayd etiladi. Yuqori kredit reytinglari esa risklilik darajasining yuqori bo'lishiga olib kelishi mumkinligini asoslashga harakat kilishadi. Shunday bo'lsa-da, makroiqtisodiy vaziyatning o'zgarishi bilan bank mijozlarining FICO reyting ko'rsatkichlari keskin o'zgarishlarga yuz tutmaganligi asoslab beriladi.

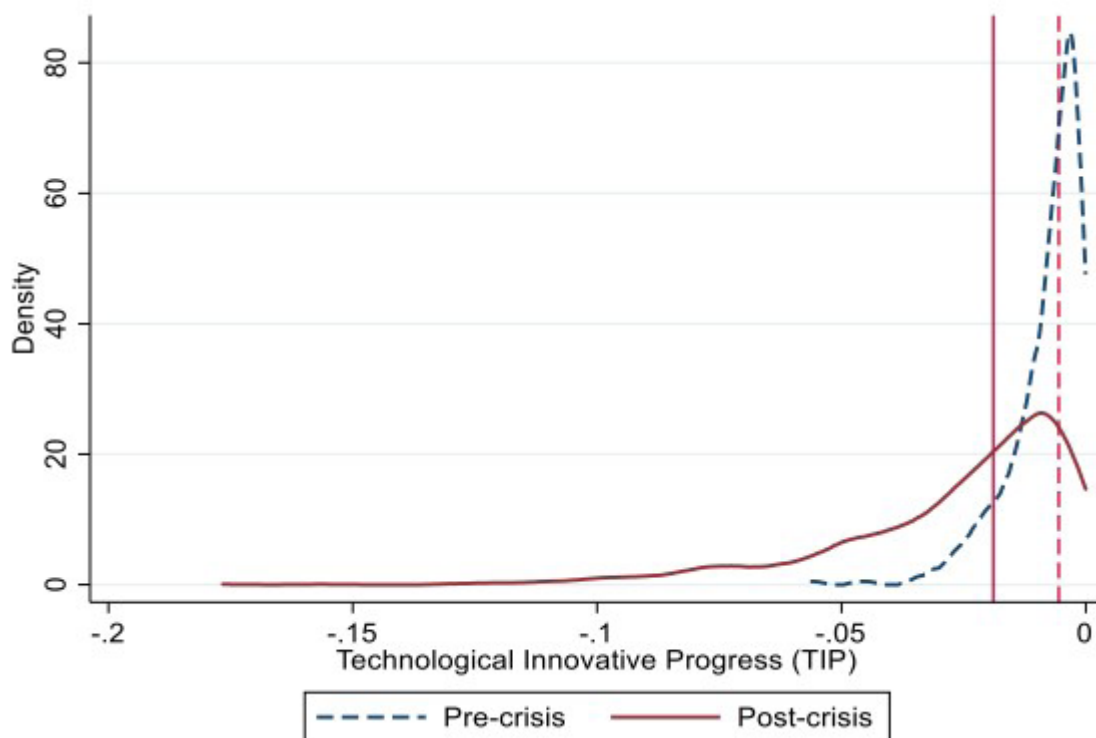
AQSH banklari tajribasiga asoslanib mijozlarning kredit reytingini baholashda quyidagi jihatlarga e'tibor berish maqsadga muvofiq hisoblanadi:

- Kredit skoringni hisoblashda ko'rsatkichlar tizimini muddat, iqtisodiy va noiqtisodiy nuqtayi nazardan tizimlashtirish;
- ko'rsatkichlarni muddat bo'yicha tasniflaganda qarzlar bo'yicha to'lovlarni amalga oshirish tarixini tahlil etishni nazarda tutish, bunda to'lov qilish oyining so'nggi kunini oxirgi to'lov kuni sifatida belgilash kredit reytingiga tashqi omillarni ta'sirini pasaytiradi;

- iqtisodiy omillar jihatidan insonlarning nafaqat ish haqlarini balki ularning banklardagi omonatlari va boshqa daromadlarini inobatga olishni joriy etish;
- noiqtisodiy omillar bo'yicha kredit reytingni hisoblashda insonlarning iste'mol xarajatlarini amalga oshirishga bo'lgan xarakterlarini baholash, moliyaviy qarorlarini qabul qilishda asosiy rol o'ynovchi jihatlarni tizimlashtirish maqsadga muvofiq hisoblanadi.

P.O'zili o'zining tadqiqotida Buyuk Britaniya banklari tomonidan kredit riski zaxiralarini yaratish uchun daromadlarni qayta taqsimlash faol amalga oshirilayotganligini qayd etib o'tadi ^[10]. Uning fikricha, makroiqtisodiy noaniqliklar davrida mazkur amaliyotdan foydalanish sezilarli bo'lganligini ta'kidlab o'tadi. Shu bilan birga, Buyuk Britaniyaning GAAP, Xalqaro moliyaviy hisobot standartlari va shaffoflikni ta'minlashga qaratilgan tadbirlar joriy etilish bilan daromadlarni qayta taqsimlash kamaydi. Umuman olganda, banklar tomonidan daromadlarni kredit yo'qotishlari uchun zaxiralar yaratishini ta'minlashga qaratilgan tendensiyalari vujudga kelishi uchun "banklar uchun qulay" sharoitlarda rivojlanganligini qayd etib o'tadi.

R.Simper va boshqalar tomonidan kredit yo'qotishlari zaxirasining Yevropa, xususan, Buyuk Britaniya banklaridagi tendensiyalariga e'tibor qaratadi ^[11]. Banklarda texnologik o'zgarishlar kredit riski uchun zaxiralar yaratishga bo'lgan jarayonlarga ijobiy ta'sir etishini asoslab berishadi. Banklar texnologik o'zgarishlarga e'tibor berishini kuchaytirish ortidan yomon sifatli kreditlarni aniqlashi va ular bo'yicha zaxirlar samaradorligiga erishish mumkinligini ta'kidlab o'tishadi.

2-rasm: Texnologik innovatsion rivojlanish

R.Simper va boshqalar o'zining tadqiqotida inqirozdan oldin va keyingi davrda banklarning texnologik o'zgarishlarga e'tibor berishini tahlil etadi. 2-rasmdan ko'rinib turibdiki, banklar kredit bo'yicha yo'qotishlarni tartibga solish va uni oldini olishda texnologik innovatsiyalarga jiddiy e'tibor qaratmoqda. Bu esa, o'z navbatida banklarda kreditlar bo'yicha yo'qotishlarga zaxiralar yaratishni yanada osonlashtirishiga xizmat qilmoqda.

S.Pul va boshqalar IHRT (OECD, The Organization for Economic Co-operation and Development) davlatlarida kredit riski bo'yicha zaxiralar yaratilishi tendensiyalarini tahlil etib o'tadi ^[12]. Biznes siklining rivojlanishining asosiy omili sifatida kredit va u bo'yicha zaxiralarning yaratilishi muhim ekanligi qayd etiladi. Shuningdek, banklarda kredit berish tendensiyasi o'sishi bilan zaxiralar yaratilishi teskari proporsional o'zgarishi vujudga kelganligi asoslanadi. Shu bilan birga, bank kreditlari ishlab chiqarish jarayonlarining tebranishiga sezilarli ta'sir etishi qayd etib o'tiladi. 2008–2009-yildagi moliyaviy inqiroz davridan so'ng ko'plab G'arb banklari zaxiralar yaratish hajmi o'sganligi ko'rsatib o'tiladi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Umuman olganda, Yevropa va Buyuk Britaniya mamlakatlari tajribalari asosida kredit riski bo'yicha zaxiralar yaratish muhim ekanligini ta'kidlash lozim. Bizningcha, kredit yo'qotishlari bo'yicha zaxiralar yaratishini amalga oshirishda ularni ham muddat ham subyektlar nuqtayi nazaridan tizimlashtirish maqsadga muvofiq hisoblanadi.

Xulosa qilib aytganda, bank risklarini boshqarishda ham iqtisodiy, ham noiqtisodiy omillarga e'tibor berish risklarni turli makroiqtisodiy sharoitlarda boshqarishga imkon beradi. Iqtisodiy omillarni baholash orqali moliyaviy ko'rsatkichlarni nazorat qilish mumkin bo'lsa, noiqtisodiy omillarni baholash orqali mijozlarning "yashirin" moliyaviy qarorlarini aniqlashga va boshqarishga imkon tug'iladi, deb o'ylaymiz.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Nguyen. L. Q. T., Matousek, R., & Muradoglu, G. (2024). Bank capital, liquidity creation and the moderating role of bank culture: An investigation using a machine learning approach. *Journal of Financial Stability*, 101265.
2. Van Roy, P. (2005, July). The impact of the 1988 Basel Accord on banks' capital ratios and credit risk-taking: an international study. In *EFMA 2004 Basel Meetings*, Forthcoming.
3. Chiuri. M. C., Ferri, G., & Majnoni, G. (2001). Enforcing the 1988 Basel capital requirements: did it curtail bank credit in emerging economies?. *Economic Notes*, 30(3), 399-419.
4. Das. S. R. (2007). Basel II: correlation related issues. *Journal of Financial Services Research*, 32, 17-38.
5. Kupiec, P. H. (2007). Financial stability and Basel II. *Annals of Finance*, 3(1), 107-130.
6. Shakdwipee, P., & Mehta, M. (2017). From Basel I to Basel II to Basel III. *International Journal of New Technology and Research (IJNTR)*, 3(1), 66-70.
7. Arya. S., Eckel, C., & Wichman, C. (2013). Anatomy of the credit score. *Journal of Economic Behavior & Organization*, 95, 175-185.
8. Federal deposit insurance corporation Risk Review 2022. <https://www.fdic.gov/analysis/risk-review/2022-risk-review/2022-risk-review-full.pdf>
9. Sengupta. R., & Bhardwaj, G. (2015). Credit scoring and loan default. *International Review of Finance*, 15(2), 139-167.
10. Ozili, P. K. (2022). Determinants of bank income smoothing using loan loss provisions in the United Kingdom. *Journal of Economic and Administrative Sciences*.
11. Simper, R., Dadoukis, A., & Bryce, C. (2019). European bank loan loss provisioning and technological innovative progress. *International Review of Financial Analysis*, 63, 119-130.
12. Pool. S., De Haan, L., & Jacobs, J. P. (2015). Loan loss provisioning, bank credit and the real economy. *Journal of Macroeconomics*, 45, 124-136.

Jurnal sayti: <https://yashil-iqtisodiyot-taraqqiyot.uz>

Yashil

IQTISODIYOT va TARAQQIYOT

Ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy, ilmiy, ommabop jurnal

Ingliz tili muharriri: Feruz Hakimov

Musahhih: Xondamir Ismoilov

Sahifalovchi va dizayner: Iskandar Islomov

2024. № 4

© Materiallar ko'chirib bosilganda "Yashil" iqtisodiyot va taraqqiyot" jurnali manba sifatida ko'rsatilishi shart. Jurnalda bosilgan material va reklamalardagi dalillarning aniqligiga mualliflar ma'sul. Tahririyat fikri har vaqt ham mualliflar fikriga mos kelamasligi mumkin. Tahririyatga yuborilgan materiallar qaytarilmaydi.

Mazkur jurnalda maqolalar chop etish uchun quyidagi havolalarga maqola, reklama, hikoya va boshqa ijodiy materiallar yuborishingiz mumkin.

Materiallar va reklamalar pullik asosda chop etiladi.

El.Pochta: sq143235@gmail.com

Bot: [@iqtisodiyot_77](https://t.me/@iqtisodiyot_77)

Tel.: 93 718 40 07

Jurnalga istalgan payt quyidagi rekvizitlar orqali obuna bo'lishingiz mumkin. Obuna bo'lgach, [@iqtisodiyot_77](https://t.me/@iqtisodiyot_77) telegram sahifamizga to'lov haqidagi ma'lumotni skrinshot yoki foto shaklida jo'natishingizni so'raymiz. Shu asosda har oygi jurnal yangi sonini manzilingizga jo'natamiz.

"Yashil" iqtisodiyot va taraqqiyot" jurnali 03.11.2022-yildan O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Adminstratsiyasi huzuridagi Axborot va ommaviy kommunikatsiyalar agentligi tomonidan №566955 reyestr raqami tartibi bo'yicha ro'yxatdan o'tkazilgan.

Litsenziya raqami: №046523. PNFL: 30407832680027

Manzilimiz: Toshkent shahar, Mirzo Ulug'bek tumani
Kumushkon ko'chasi, 26-uy.

Jurnalning ilmiyligi:

"Yashil" iqtisodiyot va taraqqiyot" jurnali

O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligi huzuridagi Oliy attestatsiya komissiyasi rayosatining 2023-yil 1-apreldagi 336/3-sonli qarori bilan ro'yxatdan o'tkazilgan.